

Отримано: 28 лютого 2019 р.

Прорецензовано: 6 березня 2019 р.

Прийнято до друку: 11 березня 2019 р.

e-mail: gubalarisa@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-5(73)-20-22

Губа Л. В. Художній концепт смерть у новелах Германа Гессе. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 5(73), березень. С. 20–22.

УДК 81'42'37:316.77

Губа Лариса Василівна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Київського національного університету культури і мистецтв

ХУДОЖНІЙ КОНЦЕПТ СМЕРТЬ У НОВЕЛАХ ГЕРМАНА ГЕССЕ

Стаття визначає термін “художній концепт”, а також виділяє основні смислові ознаки художнього концепту СМЕРТЬ у новелах Германа Гессе. Було виявлено, що художній концепт має асоціативну природу, характеризується естетичною сутністю та образними засобами вираження, що зумовлені авторським задумом. Аналіз концепту СМЕРТЬ у новелі Германа Гессе “Останнє літо Клінгзора” дозволив виділити його основні диференційні ознаки: відсутність буттєвості, непорушність, наявність суб’єкта, наявність фізіологічних ознак, актуальність, усвідомленість, духовність, різноманітність проявів, амбівалентність. Було також виділено способи категоризації явища смерть в аналізованих художніх творах, а також когнітивні ознаки художнього концепту СМЕРТЬ у новелах Германа Гессе.

Ключові слова: художній концепт, концептуалізація, літературний текст, концепт СМЕРТЬ. Герман Гессе.

Larysa Guba,

Ph. D., Associate Professor Kyiv National University of Culture and Arts

THE LITERARY CONCEPT OF DEATH IN HERMANN HESSE'S NOVELS

The article defines the term “literary concept”, as well as the types and features of such concepts. It was found that the literary concept has an associative nature, is characterized by aesthetic essence and figurative means of expression, and is defined by the author's intention. The method of describing key concepts in the texts of particular poets is based on the analysis of the semantic space of words and text. It was proved that literary concepts are individualistic, personal, and more complex psychologically; it is a complex of concepts, which is presented by the feelings, emotions, sometimes even volitional manifestations. This paper examines the notion of death and ways of its representation in Hermann Hesse's linguistic and conceptual picture of the world. It also presents the functioning of this category in literary texts from the cognitive linguistics point of view. Specific relations of poetic function and reference are considered. The article focuses on the peculiarities and the structure of the conceptualization of the notion “death” in given literary texts.

The paper also outlines the principles of categorization of the notion “death” in Hermann Hesse's novel “Klingsor's Last Summer”: death appears in the novel as a living being; death is a shadow/a ghost; death can be loved by someone; a person may want to die; death can frighten a person; death is a sworn enemy; death is a dark friend; death is putrefaction.

Cognitive characteristics of the artistic concept DEATH: death is always depicted negatively; death brings in cold; the attributes of death are spit and sickle; the color of death is black and white; death smells like rain; death is huge; death has deep-set eyes; death can fill the whole space; death constantly laughs at people; the bird of death is the vulture; the presence of death can be anticipated; in spite of all its monstrosity, death attracts people; no one can resist to die; all people are doomed to die.

Analysis of the concept of DEATH in Hermann Hesse's novel “Klingsor's Last Summer” made it possible to identify its main differential features: lack of beingness, inviolability, presence of a subject, presence of physiological features, relevance, awareness, spirituality, variety of manifestations, ambivalence. It also highlights the ways to categorize the phenomenon of death in the given literary texts, as well as the cognitive features of the literary concept DEATH in the novels by Hermann Hesse.

Key words: literary concept, conceptualization, literary text, literary concept of death, Hermann Hesse.

Проблема взаємозв'язку мови, мислення і свідомості, а відтак засобів вербалізації навколишнього світу, є центральною в лінгвістиці останніх десятиліть. Різноманітні засоби репрезентації концептів у мові становлять один з основних предметів дослідження когнітивної лінгвістики. На сьогодні проблемі концептуального аналізу присвячено чимало праць як вітчизняних, так і зарубіжних учених: Ю. С. Степанова [5], А. Вежицької [3], А. П. Бабушкіна [2], Л. Г. Бабенко [1], О. О. Селіванової [4] та інших.

Осмислення художнього тексту в когнітивному аспекті як складного смислового знаку, що виражає знання письменника про дійсність, які втілені в його творі у вигляді індивідуально-авторської картини світу, дозволило сучасній лінгвістиці включити до своєї компетенції інтерпретацію індивідуально-авторської концепції.

У зв'язку з цим виявилася актуальним введення одиниці мовленнєво-мисленнєвого порядку – художнього концепту. Під художнім концептом ми розуміємо одиницю художньої свідомості письменника, яка пов'язана із індивідуально-авторським осмисленням та образним уявленням тої чи іншої сутності предметів чи явищ.

Предметом дослідження даної статті виступає художній концепт СМЕРТЬ в його лексичній та композиційно-стилістичній експлікації.

Вибір в якості матеріалу дослідження новели Г. Гессе “Останнє літо Клінгзора”, відомого письменника, поета і мислителя ХХ ст., зумовлений тематичною специфікою художньої картини світу Г. Гессе, невід'ємною складовою частиною якої є внутрішній світ людини. Герман Гессе намагається виплекати ідеальний образ особистості, яка була б здатною зберегти духовність у цьому мінливому матеріальному світі з його хиткими ідеалами. Тому недарма свої твори він називає “біографіями душі”.

Художній концепт СМЕРТЬ у новелі Германа Гессе “Останнє літо Клінгзора” займає домінуюче місце по відношенню до художнього концепту ЖИТТЯ. Категорії “життя” та “смерті” взагалі вважаються універсальними семантичними категоріями, які одночасно наділені статусом базових у парадигмі категорій егоцентричної спрямованості. Універсальність даних категорій підтверджується наявністю у різних національно-культурних спільнотах екзистенційно значимих понять життя та

смерті, формування яких ґрунтується на загальних принципах сприйняття людьми навколишньої дійсності та її відображення у свідомості. Кожна з цих категорій є змістовно багатоплановою: їх понятійна онтологія охоплює всі сфери буття людини, а мовна виходить за межі лексичного рівня, до того ж ці категорії взаємопов'язані.

У новелі “Останнє літо Клінгзора” художній концепт СМЕРТЬ являє собою наскрізний образ та сюжетний стрижень даного твору, що аналізується. Сміслові поле обраного художнього концепту формується сукупністю його компонентів – смислових атрибутів, що виявляються у результаті *асоціативного осмислення* концептуальних схем та метафор, як базових, так і поетично переосмислених, які матеріалізуються у словесних поетичних образах та необразній лексиці в Гессівській новелі.

Почнемо з розгляду понятійної складової концепту СМЕРТЬ. Так, у німецькому тлумачному словнику знаходимо визначення слова **der Tod** – *das Sterben, das Ende des Lebens* [6, с. 1067]. В даному визначенні підкреслена саме фізична сторона смерті (закінчення життя). Дане значення характерне також для смислової структури текстового концепту СМЕРТЬ у творі “Останнє літо Клінгзора”, де ми зустрічаємо такі ж прямі лексичні репрезентації даного концепту: *der Tod, tot, das Ende, das Sterben, sterben* та інші. До того ж нам відомий точний факт про фізичну смерть суб'єкта (*die Nachricht von Klingsors Tode*). Але наступний аналіз текстового концепту СМЕРТЬ у обраній новелі виявить також інші когнітивні ознаки концепту та засвідчить про наявність нових, незвичних смислів концепту “смерть”.

Розгляд кількісних та якісних показників присутності в тексті новели Германа Гессе прямих лексичних репрезентацій – *der Tod, tot machen, halbtot, sterben, die Sterbenden, am Sterben sein, sterbend, Grab, einen Mord begehen* і непрямих лексичних репрезентацій концепту СМЕРТЬ – *Schluß, letzt, sich das Leben nehmen, erloschen, löschen, zu Ende gehen, untergehen, verlieren* та ін. засвідчив семантичну насиченість і деталізацію позначень обраного концепту та його беззаперечний тісний зв'язок із поняттям “припинення життя”.

Підтвердженням важливої семантичної позиції зазначених репрезентацій концепту СМЕРТЬ є той факт, що вони разом з іншими мовними реалізаціями даного концепту не тільки пронизують лексико-семантичну структуру новели Германа Гессе, а й отримують відображення в сильних позиціях твору, зокрема в самому заголовку новели “Klingsors letzter Sommer” міститься семема *letzt*, що несе в собі значення закінчення життя суб'єкта (“Останнє літо Клінгзора”). Усі зазначені лексичні одиниці належать до значущих компонентів текстового простору та базових елементів вербалізації концепту СМЕРТЬ, основою яких виступає поняття “припинення життя”.

У новелі Гессе смерть вербально втілюється на рівні прямих і непрямих лексичних репрезентацій художнього концепту СМЕРТЬ, а також інших дієслів із семою “закінчення”, що пронизує мовний простір художнього тексту письменника.

Центральний персонаж Гессівського художнього тексту є головним суб'єктом, який причетний до концепту СМЕРТЬ, оскільки саме про його смерть та останні місяці життя йде мова в даній новелі. У прозі Гессе головний персонаж, невеличкий відрізок життя перед смертю якого описується, являє собою лінгвотекстовий типаж (термін В. І. Карасика) МИТЕЦЬ-ВІДЛЮДНИК. Позиція головного суб'єкта обраного концепту була проаналізована нами під кутом зору його характерного предикатного оточення, що дозволило окреслити контури індивідуально-авторського простору художнього концепту СМЕРТЬ, який містить такі текстові концепти: СТРАХ, ПРИПИНЕННЯ ЖИТТЯ, СВОБОДА, ВІЧНІСТЬ.

Емоції “сум”, “страх”, які взаємодіють із концептом СМЕРТЬ, у більшості випадків описуються як екстремальні емоційні стани. “Гіперемоційність” як одна із основних характеристик обраного концепту відображає індивідуально-авторське сприйняття навколишнього світу. Слід також зазначити, що роман “Останнє літо Клінгзора” з'явилося у період складної політичної ситуації в Німеччині, в період краху ідеалів та переоцінки цінностей (Перша світова війна, зародження фашизму). Тому опис душевного стану людини, яка знаходиться на межі зриву, є результатом пошуку шляхів виходу із зовнішнього хаосу та внутрішньої дисгармонії.

Для початку розглянемо емоцію “страх”. Лексема *сррах* (Angst) у новелі “Останнє літо Клінгзора” виступає в оточенні з лексемами *серце* (Herz), *смерть* (Tod) і *помурати* (sterben): “*Aber innen im Herzen saß Angst, das Herz wollte nicht sterben, das Herz haßte den Tod*” [7, с. 90]. Для підкреслення сили даної емоції для головного героя Г. Гессе використовує потрібне повторення слова *Herz* та негачію в другому реченні “*...wollte nicht sterben*”. Письменнику вдається передати “гіперемоційність” страху за допомогою градації дієслів: *innen... saß Angst – ...wollte nicht sterben – haßte den Tod*.

Емоція “сум” протягом усього твору взаємодіє із художнім концептом СМЕРТЬ, в тій мірі, якою головний герой новели страждає від недосконалості цього життя та, не знайшовши в ньому для себе притулку, очікує смерті, вважає себе причетним: “*Oh, kurzer süßer Blick in ferne Gärten: Leben ohne Angst, Leben ohne Schwermut! Er wußte, diese Gärten waren ihm unerreichbar. Er wußte, ihm war andres bestimmt, anders blickte zu ihm Saturn herüber; andre Lieder wollte Gott auf seinen Saiten spielen*” [7, с. 88]. З іншого ж боку, Клінгзор сумує від того, що боїться смерті: “*Ich täusche euch Dauer und Unsterblichkeit vor; ich, der Vergänglichste, der Ungläubigste, der Traurigste, der mehr als ihr alle an der Angst vor dem Tode leidet*” [7, с. 81].

Сполучуваність лексеми *смерть* з іншими словами в даному художньому тексті дає можливість виділити додаткові концептуальні ознаки в структурі концепту художнього твору і точніше визначити особливості структури концепту СМЕРТЬ. За допомогою сполучуваності можна визначити способи категоризації концептуалізованого явища. Так, сполучуваність лексеми *смерть* з іншими словами в новелі “Останнє літо Клінгзора” виявляє наступні способи категоризації цього явища в даному художньому творі:

1) смерть постає у творі як істота: “*...der Tod lachte versteckt im bräunenden Laub*”; “*Morgen, morgen haut mir der bleiche Tod/ Seine klirrende Sense ins rote Fleisch*” [7, с. 81, 119]

2) смерть – це тінь/привид: “*der Schatten... alter Zinnsoldat auf dem Grabe Andersens... auch dir ergeht es so, lieber Kerl!*”, “*Sie stießen an, dunkel lächelte der Schatten aus seinen tiefen Höhlengaugen – und plötzlich ging etwas durch den Saal, wie ein Wind, wie ein Geist*” [7, с. 96–97], “*...plötzlich fröstelt uns aus gelbem Laub am betauten Morgen das große Gespenst entgegen*”, “*Und da kam mit ihnen auch der Schatten, der lange, dunkle...*” [7, с. 81, 83];

3) смерть можна любити: “*Du liebst ja den Tod, gerne willst du ja untergehen, gerne den Tod sterben*”; “*Sie mir gegrüßt, geliebter Tod!*” [7, с. 95, 74];

4) людина може хотіти смерті: *Todeswünsche, das Sterbenwollen*, "...voll von müder Bereitschaft, ihn (den Tod) zu sterben" [7, с. 125];

5) смерть може лякати людину: *Todesfurcht*, "...voll von Kinderangst vor dem Tode..." [7, с. 125], "...ich, ...der mehr als ihr alle an der Angst vor dem Tode leidet" [7, с. 81], "*Die Nachricht von Klingsors Tode erschreckte seine Freunde im Spätherbst*"; "...mit einer tiefen, verheimlichten Angst vor dem Ende" [7, с. 14,9];

6) смерть – запеклий ворог: "*Lange schon auf der Lauer/ Weiß ich ihn liegen, den grimmen Feind*" [7, с. 119];

7) смерть – похмурий друг: "*Schatten, du dunkler Freund...*" [7, с. 97];

8) смерть – це тління: "*Ich liebe meine Hand, ich liebe meine Augen, ich liebe meinen weißen, zärtlichen Bauch, ich liebe sie... weil sie alle so bald verwelken und verfaulen müssen*", "*Diese liebe Hand, Freunde, wird bald voll Erde und voll Maden sein, keiner von euch würde sie mehr anrühren*" [7, с. 95–96].

В якості ілюстрації одного із способів категоризації розглянемо метафору *смерть як тїнь/привид*. Асоціативне осмислення метафори *Tod ist Schatten/ Gespenst/ Geist* (*смерть – це тїнь/ привид/ дух*) виявляє такі смислові атрибути художнього концепту СМЕРТЬ як *напруженість, невідомість, неясність, стурбованість, страх*.

Детальний аналіз способів категоризації художній концепту СМЕРТЬ у новелі "Останнє літо Клінгзора" виявляє наступні протирічливі елементи: смерть виступає як друг і ворог, та бажання смерті і одночасно страх перед припиненням життя.

Варіанти сполучуваності лексеми *смерть* та її синонімів у досліджуваному тексті новели Германа Гессе дозволяють виділити наступні когнітивні ознаки художнього концепту СМЕРТЬ:

1) смерть зображується завжди негативно: *böser Tod, der grimme Feind*;

2) смерть приносить із собою холод: "*plötzlich friert uns das Herz, plötzlich fällt uns das liebe rosige Fleisch von den Knochen*" [7, с. 81];

3) атрибути смерті – коса і серп: "*Bis die blitzende Sichel/ Mir das Haupt vom zuckenden Herzen trennt*" [7, с. 120], "*Die Sense war geschärf, die Tage neigten sich, der Tod lachte versteckt im bräunenden Laub*" [7, с. 81];

4) колір смерті – чорний та білий: *der schwarze Belagerer, der dunkle Schatten, der bleiche Tod*;

5) смерть пахне дощем: "*Er roch ihn. Wie Regentropfen in Landstraßenlaub, so roch der Tod*" [7, с. 97].

6) смерть має великі розміри: "*Groß stand der Tod vor den offenen Türen des Saales... Groß stand der Tod vor den Türen...*" [7, с. 94–95];

7) смерть має глибоко запалі очі: "*Und da kam mit ihnen auch der Schatten, der lange, dunkle, mit den weit zurückgeflohenen Augen in den tiefen Höhlen. Willkommen auch du, Schatten, lieber Kerl!*" [7, с. 83], "*dunkel lächelte der Schatten aus seinen tiefen Höhlengaugen*" [7, с. 97];

8) смерть може заповнювати собою весь простір: "*Alles war draußen voll Tod, voll von Tod, nur hier im engen schallenden Saal ward noch gekämpft, ward noch herrlich und tapfer gekämpft gegen den schwarzen Belagerer...*" [7, с. 94–95];

9) смерть постійно сміється над людьми: "*Plötzlich lacht das große Gespenst...*", "... *der Tod lachte versteckt im bräunenden Laub*" [7, с. 81];

10) птах смерті – стерв'ятник: "...*in der Wüste heult der Schakal, heiser singt sein verfluchtes Lied der Aasgeier*" [7, с. 81], "*Lebst Du noch am Lichte? Nagt schon der Geier Dein Gebein?*" [7, с. 110];

11) смерть можна передчувати: "*Wir werden nicht mehr zusammen sein, wir alle vier, ich lese das nicht aus den Sternen, es steht mir im Herzen geschrieben*" [7, с. 84];

12) попри усю свою жажливість смерть вабить до себе: "*Musik des Untergangs ist angestimmt. Wir wollen sie mitsingen, die süße bange Musik*" [7, с. 81];

13) проти смерті ніхто не може встояти: "*Es half ja nichts, alles Schießen war ja vergebens, aber Schießen war doch gut, war Glück und Trost, war noch Leben, war noch Triumphieren*" [7, с. 83];

14) всі люди приречені на смерть (загибель): "*Wir stehen im Untergang, wir alle, wir müssen sterben*" [7, с. 86], "*Jeder kommt einmal an ein Ende, mein Louis, auch ich, auch Du*" [7:114].

Отже, способами категоризації явища *смерть* у даному художньому тексті були наступні: 1) смерть постає у тексті як жива істота; 2) смерть – це тїнь/привид; 3) смерть можна любити; 4) людина може сама хотіти смерті; 5) смерть може лякати людину; 6) смерть – запеклий ворог; 7) смерть – похмурий друг; 8) смерть – це тління.

У статті було також виявлено когнітивні ознаки художнього концепту СМЕРТЬ у новелі Г. Гессе: смерть зображується завжди негативно; смерть приносить разом із собою холод; атрибутами смерті виступають коса та серп; колір смерті – чорний та білий; смерть пахне дощем; смерть має великі розміри; смерть має глибоко запалі очі; смерть може заповнювати собою весь простір; смерть постійно сміється над людьми; птах смерті – стерв'ятник; смерть можна передчувати; попри усю свою жажливість смерть вабить до себе; проти смерті ніхто не може встояти; всі люди приречені на смерть (загибель).

Аналіз концепту СМЕРТЬ у новелі Германа Гессе "Останнє літо Клінгзора" дозволив виділити його основні диференційні ознаки: відсутність буттєвості, непорушність, наявність суб'єкта, наявність фізіологічних ознак, актуальність, усвідомленість, духовність, різноманітність проявів, амбівалентність.

Література:

1. Бабенко Л. Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: учебник для вузов. Москва; Екатеринбург, 2004. 464 с.
2. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка: монография. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. 104 с.
3. Вежибицкая А. Семантические универсалии и описание языков / пер. с англ. А. Д. Хмелева. Москва: "Языки русской культуры", 1999. 780 с.
4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля – К, 2008. 712 с.
5. Степанов Ю. С. Концепт // Юрий Сергеевич Степанов. Константы: словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. 824 с.
6. Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Berlin, München: Langenscheidt Verlag, 2006. 1308 S.
7. Hesse H. Die schönsten Erzählungen. Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main, 2004. 460 S.